

SIROJIDDIN SAYYID “MENING TO‘RTLILIKLARIM” SHE’RINING LINGVOPOETIK TAHLILI

Adiba Otaqulova Olimovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti lingvistika (o‘zbek tili)
yo‘nalishi 1- bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada lingvopoetika sohasining tilshunoslikdagi o‘rni haqida ma’lumotlar berilgan va bu sohaga oid ilmiy ishlardan xulosalar keltirilgan. Sirojiddin Sayyidning “Mening to‘rtliklarim” she’ri lingvopoetik tahlil qilib berilgan.

***Kalit so‘zlar:** lingvopoetika, metonimiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, poetika, estetik ta’sir, tasviriy vositalar.*

THE LINGVO-POETIC ANALYSIS OF THE POEM, “MY QUATRAINS” BY SIROJIDDIN SAYYID

ABSTRACT

This article provides information about the role of the field of lingvo-poetics in linguistics and further summarizes conclusions from the research works related to this field. In particular, Sirojiddin Sayyid’s poem “ My quatrains” has been lingvo-poetically analyzed.

***Keywords:** lingvo-poetics, metonymy, linguistics, literary, studies, poetics, aesthetic effect, pictorial means.*

KIRISH

Insoniyat, bu dunyoga kelibdiki, til va adabiyot uyg‘unligini his etib yashaydi. Onaning yurakdan aytgan mehr to‘la allasi ham tilning muhim xususiyatlari,

materiallari asosida yaraladi. Garchan ona she'ning vazn qoidalaridan bexabar bo'lsa-da, tilning ta'sir etuvchi hissiy- tasviriy vositalaridan badiiy matn yaratib, mehr-muhabbatini namoyon eta oladi. Balog'ot ostonasiga qadam bosgan o'g'il-qiz borki, she'r to'qiydi, qo'shiq kuylagisi keladi. Yoshi kekxa bobo-momolarimiz esa hayot tajribalari ulug'ligidan, ijtimoy hayotda anchagina saboq ko'rganligidan, tafakkur olami kengligidan so'zga usta bo'lishadi. Bularning barchasi til va adabiyotning mushtarakligidan, bir-birini hamisha to'ldirib turishidan va hamisha insoniyat bilan birga yashayotganidandir.

Tilshunoslikning adabiyot va til tadqiqi bilan shug'ullanuvchi sohalingvopoetika jahon tilshunosligida ham jadal rivojlanib bormoqda. Badiiy asarlarni lingvopoetik nuqtayi nazardan o'rganish, til xususiyatlaridan kelib chiqib tahlil etish, estetik ta'sir kuchini baholash bu sohaning vazifalari sanaladi. Badiiy asardagi ta'sirchanlikni, estetik qiymatni oshiruvchi vositalar poetik so'zlar sanaladi. Bu poetik figuralar lingvopoetika sohasining asosiy tushunchalaridir. Bugungi tilshunoslikda antroposentrik yo'nalishdagi olib borilayotgan tadqiqotlar ham lingvopoetika sohasi bilan o'zaro bog'lik. Lingvopoetika jadal rivojlanib borayotgan etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika kabi sohalar bilan o'zaro aloqada o'rganilmoqda. Barcha davrga tegishli bo'lgan badiiy matnlar lingvopoetika sohasi doirasida qayta kashf etilmoqda. Bu soha tilning asosiy kommunikativ funksiyasidan tashqari vazifalarini o'rganib, til birliklarining badiiy-estetik xususiyatlarini ochib beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Atoqli filolog G.V. Stepanov til materiali boshqa barcha sa'nat materiallaridan o'zining ham moddiy, ham ideal tomonlari borligi bilan farqlanishini ta'kidlagan bo'lsa, D.N. Shmelov tilning badiiy adabiyot obrazlari burkanadigan real tashqi shakl ekanligini e'tirof etadi. V.M Jirmunskiy esa poeziyaning materiali so'z ekanligini, poeziya so'z san'ati ekanligini asosladi. Tilshunos olim Vinogradov badiiy asar tili tadqiqi bilan bir umr mashg'ul bo'lib, o'z fikrlarini ilmiy jihatdan yetarlicha dalillar bilan isbotladi. Rus filologi R.A. Budagov har qanday yozuvchi til vositasida nafaqat fikr berishi, balki estetik ta'sir ko'rsatishi kerakligini aytdi.

O‘zbek tilshunosligida so‘z san’ati-adabiyotga va lisoniy olamga e’tibor hamisha kuchli bo‘lgan. Eng qadimgi yozma manbalarimiz, xalq og‘zaki ijodi kabi xazinalarimiz, xususan, til va adabiyot namoyondasi - Alisher Navoiy asarlari fikrimiz yaqqol isboti sanaladi. Biz bu asarlar orqali ma’lum davr tilshunosligi tili tadqiqini olib borish bilan bir qatorda badiiy san’at vositalari bilan ham tanishamiz. So‘zsiz, bu ikki tushuncha bir-birini necha asrlardan beri to‘ldirib, boyitib kelmoqda. Filolog M. Qodirov Alisher Navoiy merosiga bag‘ishlangan maqolasida aytadi: “Muhakamat ul-lug‘atayn”ning biz tilshunos va adabiyotshunoslarga o‘rnak bo‘ladigan yana bir xislati bor. Navoiy asarda til masalalarini adabiyotdan- badiiyatdan ajratib, alohida holda tekshirmaydi, tildagi xususiyatlarni badiiy nutq talabiga evirgan holda ko‘radi”¹. Adabiyotdan badiiy adabiyotni ajratib bo‘lmaganidek, tilshunoslikdan ham bu tushunchani ayro tasavvur etib bo‘lmaydi. Tilning muhim vazifalari, unsur-birliklari, uslublari orqali adabiyot oydinlashganidek, badiiy so‘z va poetik tasvir vositalari orqali til ham o‘z imkoniyatlarini yana-da kengaytiradi.

O‘zbek filologiya ilmi o‘tgan asrning birinchi yarmidan boshlab badiiy asar tilini ilmiy yo‘sinda sinchiklab o‘rgana boshladi. Adabiyotshunos olim Izzat Sulton va tilshunos Ayyub G‘ulomov badiiy tilni til va adabiyot doirasida o‘rganib, ilmiy-nazariy xulosalar berishdi. R.Qo‘ng‘urov, I.Qo‘chqortoyev, S.Mirzayev, Q.Samadov, E.Qilichev, N.Mahmudov, S.Karimov, M.Yo‘ldoshev, B. Yo‘ldoshev kabilar badiiy matn, badiiy asar tili va uslubi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishdi. O‘zbekiston Qahramoni, munaqqid va adabiyotshunos olim O.Sharafiddinov “Adabiyot-tildan boshlanadi” maqolasida ham tilsiz adabiyot bo‘lmasligini aytib, yozuvchining barcha imkoniyatlari faqat til orqali ro‘yobga chiqarilishini asoslab berdi. Chindan ham tasviriy san’atni bo‘yoqsiz, musiqani ohangsiz, adabiyotni so‘zsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Demak, har qanday matndan estetik vazifasi o‘laroq yaqqol ajralib turuvchi badiiy matnning til elementlari bilan sug‘orilishi har tomonlama to‘g‘ri.

¹ Кодиров М.Навоийнинг тилшуносликдаги махорати.//Тилшуносликнинг долзарб масалалари (Уз МУ илмий маколалар туплами).-Тошкент.2002,85-бет

“Poetika” termini dastlab Aristotel tomonidan qo‘llanilgan. Bu atama adabiyot va tilshunoslikka xos bo‘lib, ikki soha tarkibidagi tasviriy va ta’siriy vositalar bilan shug‘ullanadi. Lingvopoetika- til va adabiyot uyg‘unligidir. Har bir filolog bu atamani ikki soha birlashuvi deb tushunsa, tog‘ri bo‘ladi. Zero badiiylik, obrazlilik kabi xususiyatlarni ochishda ikki soha birday mas’uldir. Lingvopoetikaning lisoniy badiiyati lingvistik tamoyillar orqali ochiladi. Demak, tildan to‘g‘ri foydalanish, stilistik bahoni o‘z o‘rnida bera olish poetikaning o‘rganish obyekti- badiiy matni lingvopoetik tahlil qilish sanaladi. Har qanday badiiy asarda yozuvchi tilning kommunikativ vazifasidan emas, ekspressiv vazifasidan foydalanib, asar ta’sir doirasini kengaytiradi. Bu vazifa poetik vazifa deb ham ataladi. Tilning “poetik vazifasi” termini dastlab rus- amerika filologi R.Yakobson tomonidan ishlatilgan bo‘lib, u tilning vazifasi badiiy adabiyotda poetik vazifa bajarishligini ta’kidlab o‘tgan.

SHE’RIY MATN TAHLILI

Sirojiddin Sayyidning “Mening to‘rtliklarim” deb boshlanuvchi she’rini lingvopoetik mahorat namunasi deb baholay olamiz. Boisi she’rning ta’sir kuchi til materiallaridan o‘z o‘rnida foydalanilganligidan kelib chiqqan. Sarbast (erkin) she’rning muhim xususiyati ijodkorning his-tuyg‘ulari she’r qonuniyatiga bo‘ysunmaydi, ohangdorlik va fikr talabi misralar pog‘onama-pog‘ona shakllanishiga sabab bo‘ladi. Aslida bu she’rga ijodkor tomonidan sarlavha qo‘yilmagan, lekin “Mening to‘rtliklarim” deb boshlanishi, bu birikmaning takror-takror ishlatilishi shoir o‘z to‘rtliklarga alohida ta’kid berayotganini anglatadi. She’rning mazmuni to‘liq estetik ta’sir ko‘rsatish maqsadiga yo‘g‘rilgan. Mazmuniga ko‘ra bu matn tasviriy va izoh mazmunli matn mutanosibligida yaratilgan.

Mening to‘rtliklarim –
mening sho‘rliklarim,
Gohi mo‘rtliklarim,
Gohi go‘rliklarim.

Past-u balandlarim,
So‘qmoq, kengliklarim,
Gohi qirliklarim,
Gohi o‘rliklarim.

Siz, g‘amgin umrimning sanalarisiz,
Yuragimning siniq oynalarisiz.
Alamlarim yanglig‘ turlik-turliklarim,
Bir she‘r hijronida tortgan xo‘rliklarim,
Mening to‘rtliklarim.

Siz qalb osmonining mahzun shomlari,
Qurmagan uyimning munglug‘ romlari,
Gohi rost so‘zlarim,
Gohi o‘triklarim,
Ko‘ngil ko‘chasida qilgan ko‘rliklarim,
Zorlik, xorliklarim-
Mening to‘rtliklarim.

Siz mening bardoshim,
Mening sabrlarim.
Bu dilsiz dunyoda dildan xabarlarim
O‘tgan yoshliklarim,
Ketgan sho‘xliklarim,
Gohi so‘niklarim,
Gohi nurliklarim-
Mening to‘rtliklarim.

Sarg‘aygan bargdaysiz,

Bargda- shabnamday,
Keksaygan daraxtim -yolg'iz onamday,
So'zga tutqun bo'lib topgan hurliklarim,
Firoq kuylariga umriy jo'rliklarim-
Mening to'rtliklarim,
Mening to'rtliklarim.

She'r bir qarashda shoirning o'y-hayollari, ruhiy olami mahsuli bo'lib ko'rinadi. Shoir yaqin kishisiga bor dilini ochayotganday, hayotini tasvirlayotganday tuyuladi. She'rda metofara, metonimiya til birliklaridan o'rinli foydalanilgan. Bu leksik til birliklari adabiyotshunoslikda tasviriy vositalar deb nomlanadi. Dastlabki qisqa ko'rinishli bandda shakllan sodda bo'lsa-da- asosiy mazmuni ifodalovchi til birliklaridan foydalanadi. Shoir o'y-xayollari tasviri zinama-zina beriladi. Barcha so'zlar bitta "to'rtliklar" so'zini izohlashga xizmat qiladi. She'rda "mening to'rtliklarim" deyish orqali shoir metonimiya hodisasini qo'llaydi. Bundan to'rtlikning to'rt qatorli she'r emas, butun bir ijod olami ekanligi anglashiladi. Ma'noni kuchaytirish, poetik ta'sirni orttirish maqsadida izoh ichiga izoh kiritadi: past-u baland so'zini yanada aniqlashtirish maqsadida "so'qmoq, kengliklarim" deydi. Demak, bu banddan ayonki, to'rtliklar bu shoirning umr yo'llari, hayot haqiqatlaridir. Bu bandda shoirning g'o'rlik davridagi o'rliklari, tajribasiz mo'rtliklari, yuksalish qirliklari, xato va sho'rliklari, ya'ni, past-u balandliklari – to'rtliklarining natijasidir.

Ikkinchi bandda fikrimizning isbotini ko'ramiz: "Siz g'amgin umrimning sanalarisiz" deya boshlanuvchi bu bandda shoirning tushkun va o'ychan holati tasvirlanadi. Bu banddan boshlab birinchi banddagi umumiy mazmun bergan to'rtliklar batafsillashib boradi, ya'ni birinchi banddagi "mening sho'rliklarim" misrasi nega ishlatilganligini shoir izohlaydi. Anglashiladiki, shoir hayotda ancha qiynalgan, turli g'am-alamlarni totgan, ayrilik va yo'qotishlarni boshdan kechirgan. Bu bandda xo'rliklar shoirning xilma-xil to'rtliklariga o'xshatiladi. Ichki o'xshatishlar bu to'rtliklarni yanada aniqlashtirishga xizmat qiladi, chunki ular umrining sanasi,

qalbining siniq oynasi, alamlariday turli-tuman. Gap oxirida qo‘llangan ot kesimlar egani, ya’ni to‘rtliklarni ta’kidlab, diqqatni tortish funksiyasini bajargan.

Keyingi band esa “gohi mo‘rtliklarim” gapini izohlaydi. Nohaqliklar ko‘p ko‘rgan ijodkor mahzun shomlarni eslaydi va qurib bitmagan ijod saroyining ko‘p talofotlarga duch kelganini eslab to‘rtliklarni shu binoning “munlug‘ romlari” deb ta’riflaydi. Qachonlardir ko‘rgan qiyinchiliklarni nazarda tutib, goho yolg‘on gapirganlaridan afsuslanadi. Ochiq-oydin tan olib “o‘triklarim” deydi. Shoir qofiya talabi bilan “o‘triklarim” dialektal birligini ishlatgani bilan bir qatorda, o‘sha paytdagi soddaligiga ishora qiladi va “ko‘rliklaridan” pushaymon bo‘ladi. Shoir, shu o‘rinda individual nutq neologizmi - “ko‘rliklarim” so‘zini ishlatib, badiiy-estetik ta’sirni yana-da oshiradi. Bu bandda xorlik, zorliklarga qiyosan to‘rtliklar izohlansa-da, band mazmuni umr yo‘llaridan uzoqlashib ketmaydi.

Oldingi bandlarda zid ma’noli so‘zlardan ko‘proq foydalangan shoir (rost- o‘tirik kabi) keyingi bandda ma’nodosh so‘zlarga ko‘proq murojaat qiladi: bardosh-sabr, yoshlik-sho‘xlik, so‘nik-nurlik kabi. Shu o‘rinda aytish kerakki, shoir ma’nodosh so‘zlar ichidan eng muqobilini topib, tasvir maqsadiga to‘liq yo‘naltirib bergan. Qolaversa, kontekstual ma’nodoshlik shoir badiiy mahoratining yuksakligini ko‘rsatib bergan: “Gohi so‘niklarim, gohi nurliklarim”. So‘niklar so‘nmoqlikni, nurliklar esa yonib, porlab turishlikni ifodalamoqda. Badiiy tasvirda ma’nodosh bo‘lmagan so‘zlardan ma’nodoshlik yaratish ijodkorlik belgisi sanaladi. Bu banddan bilmizki, endi to‘rtliklar faqat xorlik-zorlik emas, nurlik, sho‘xlik kabi ijobiy tushunchalarning ham ramzi bo‘lib anglashiladi.

Oxirgi bandda shoirning ijoddan toblanganligiga, ulg‘ayganligiga guvohi bo‘lamiz. Bu bandda shoir ijodini sarg‘aygan bargga va mantiqiy davomi ila bargdagi shabnamga o‘xshatadi. Demak, shoir ijodi allaqachon meva bergan, uning she’riy dunyosi bargdagi shabnamday tiniq va toza. Boshqacha bo‘lishi ham mumkin emas, to‘rtliklari axir onasiga o‘xshab keksayib, yillar davomida ancha sayqallangan. Bu bandda shoir tutqun-hurlik, firoq- umriy jo‘rlik kabi zid semali so‘zlarni qo‘llash orqali misralarga ohangdorlik, rangbaranglik olib kira olgan. Shu o‘rinda aytish kerakki,

hayotda birga yashash ma'nosini beruvchi umriy jo'rlik birikmasi shoirning individual o'ziga xos so'z qo'llash mahoratidir."So'zga tutqun bo'lib topgan hurliklarim" deyish orqali adabiyotga maftun bolib, asir bo'lgani va ijod qilib, she'r yaratibgina hurlikka erishganini nazarda tutadi. She'r so'ngidadagi takrorlar she'r mazmuniga da'vat etadi, ta'sirchanlikni oshiradi va poetik tasvirni kuchaytiradi. She'rda to'rtliklarim deyish bilan cheklanmay "mening" olmoshining ishlatilishi she'r estetik ta'sir kuchini oshirgan, qolaversa, bu shoir poetikasining o'ziga xosligi, tilshunoslik ilmidan boxabarligini ham bildiradi.

XULOSA

Til va adabiyot tushunchalari xuddi til va tafakkur tushunchalari kabi uzviy bog'liq. Bu ikki atama bir-birini hamisha taqazo qilgan, hamisha to'ldirgan. Tilshunoslikning lingvopoetika sohasi badiiy matnlarni lingvistik birliklarning estetik, ekspressiv xususiyatlarini inobatga olgan holda o'rganadi. Badiiy asar tili keng tushuncha bo'lib, mumxalq tilidan ajralib chiqqan, ijodkorning mahorati mahsuli va badiiy nutqning namoyon bo'lishidir. Tilshunos olim M.Yo'ldoshev lingvopoetik tahlilning asosiy tamoyillarini aytib, ularning badiiy asar mazmunini yoritishga xizmat qilishini ta'kidlaydi¹. Albatta, yozuvchining badiiy mahorati yetuk tilshunos ekanligi bilan ham baholanadi. Har qanday badiiy asarning ta'sir kuchi tilning jozibasi, til materiallarining mutanosibliigi bilan o'lchanadi. "Odamlar til vositasida tuyg'u va kechinmalari, quvonch va qayg'ulari, hayrat va hayronliklari, qalbdagi huzurlari kabi xilma-xil sezgilarni ham ifodalaydilarki, bular hamisha ham sof kommunikativ maqsadlarni ko'zda tutmaydi. Estetik vazifa tilning asosiy vazifasini qulaylashtiradi, imkoniyatlarini boyitadi".²

O'zbekiston xalq shoiri S.Sayyidning "Mening to'rtliklarim" she'rida sintaktik –morfologik parallelizm, individual nutq neologizmi, ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar, emotsional gaplar, gradatsiya, inversiya, antiteza, o'xshatish, metofara, metonimiya kabi uslubiy vositalardan o'rinli foydalanilgan. Shoir ushbu she'rda

¹ Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. -Toshkent, 2008

² Mahmudov N. Nutq madaniyati va tilning estetik vazifasi// Filologiya masalalari. 2006. 48-51-betlar

“mening to‘rtliklarim” deyish orqali nafaqat to‘rt misrali she‘r turini, balki butun ijodini nazarda tutadi. To‘rtliklar orqali hayot, qayg‘u, afsus, sabr, yoshlik, umr kabi tushunchalar ochib beriladi. She‘r o‘xshatish va izohlash asosiga qurilgan bo‘lsa-da, shoirning o‘y- xayollari o‘zgacha ohangdorlik ifodalagan. “Mening to‘rtliklarim” deyish ham bejiz emas, bu Sirojiddin Sayyidning hayoti, uning ko‘rgan- bilganlari, uning haqiqatlari.

Lingvopoetika tilshunosligimizning muhim sohasi bo‘lib, neyrolingvistika, sotsiolingvistika, pragmalingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya sohalari bilan uzviy aloqada. Har qanday badiiy asar ijodkorning hissiy kechinmalarini ifodalab, estetik ta‘sir kuchiga ega bo‘ladi. Bu ta‘sir kuchi esa tilning muhim elementlari, tasviriy vositalari yordamida namoyon bo‘ladi. Bu degani tilda adabiyot, adabiyotda til mavjud bo‘ladi. Adabiyotshunos olim, yozuvchi A. Fitrat ta‘kidlaganidek: “ Adabiyot- fikr, tuyg‘ularimizdagi to‘lqunlarni so‘zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarga ham xuddi shu to‘lqunlarni yaratmoqdir”.¹

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Yo‘ldoshev M. *Badiiy matnning lisoniy tahlili*. -Toshkent.2008.
2. Karimov S. *O‘zbek tilining badiiy uslubi*. -Samarqand, “Zarafshon”, 1992.
3. Yo‘ldoshev M. *Badiiy matn lingvopoetikasi*. -Toshkent, “Fan”, 2008.
4. Sirojiddin Sayyid. *Asarlar (3-kitob)*. -Toshkent.2019.
5. Boboyev T. *Adabiyotshunoslik asoslari*. -Toshkent, “O‘qituvchi”, 2002.

REFERENCES

1. Boboyev T. *Basics of literary studies*. -Tashkent, “teacher”, 2002.
2. Karimov S. *Artistic style of the the uzbek language*. -Samarkand, “Zarafshan”, 1992.
3. Sirojiddin Sayyid. *Poems (3- book)*. -Tashkent. 2019.
4. Yo‘ldoshev M. *Linguopoetics of artistic text*. -Tashkent, “science”, 2008.
5. Yo‘ldoshev M. *Linguistic analysis of literary text*. -Tashkent.2008.

¹ Fitrat A. Tanlangan asarlar. 4-jild. - Toshkent: ma‘rifat, 2006.